

פעמים

165

העורך: יאיר עדיאל

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

5	הפעם בפעמים	
9	קברו של ר' שלום שבזי	אסתר מוצ'בסקי-שנפר
	השילוב בין מזרח למערב: בתי הכנסת בסגנון אוריינטלי ו'איל קאל גראנדי', בית הכנסת הספרדי בסרייבו.	מרים ריינר
31		
	קידושן התיאוסופי של המשפחה והאומה בספרד במאה השלוש עשרה: יחסי קבלה והלכה.	ליאור זקס-שמואלי וירוחם אביעד גולדמן
61		
	אחרית הימים והקץ המגולה בכפיפה אחת: הרב כלפון משה הכהן מג'רבה ותהליך הגאולה.	ירון נעים
97		
	יהודים גולים מליוורנו בתוניס וקשריהם עם ארץ מוצאם, מגריבלדי ועד מוסוליני.	נמרוד קורן
141		
	לשאלת מוצאו של מחבר 'איגרת השביעיות בעניין ביטול הדת היהודית'.	חגי מזוז
179		
	הוראת ההיסטוריה של יהדות ספרד ויהדות ארצות המזרח במערכת החינוך.	יואל מרציאנו
193		

תעודה

ראובן גפני וענת כהן

'למנין שאנו מנין כאן עי"ק ביסאן': קהילה, כלכלה

ואמונה: כתובה מבית שאן מזמן מלחמת העולם

הראשונה. 203

תקצירים בערבית 213

תקצירים באנגלית. I

קברו של ר' שלום שבזי

ר' שלום (שָׁלֹם) בן יוסף בן אביגד שבזי ממשפחת משתא, המכונה גם סלים אלשבזי (1619 – אחרי 1680), היה רב נערץ, מקובל, מרפא ומשורר, שמוצאו בכפר שבזו שליך תעז, בדרום מערב תימן. לימים עבר להתגורר בתעז. הוא נחשב גדול משוררי יהדות תימן, וחשיבותו שקולה בעיני רבים לחשיבותו של שייקספיר בעיני האנגלים. מכלול יצירתו של שבזי היה מושא למחקרים רבים.¹ הוא היה נערץ גם בשל רעיונותיו המשיחיים והקבליים, שנסבו על תקווה וגאולה. וכנראה משום כך נהגו רבים לעלות לקברו.² הקבר, השוכן למרגלות הר צבר (جَبَلِ صَبْرٍ), שממזרח לתעז, היה אתר עלייה לרגל של יהודים רבים ושל מוסלמים, אך חרף חשיבותו כמעט לא תיארו את מבנהו וצורתו.³ במאמר זה אני מבקשת להתמקד בו.

רבות נכתב על עלייתם של יהודים לקברו של ר' שלום שבזי כדי לזכות לבריאיות או לפיריון או כסגולה לריפוי מחלות מסוימות.⁴ ואולם שלא כבקהילות יהודיות אחרות – כגון קהילות יהודי מרוקו או יהודי מזרח אירופה – בקרב יהודי תימן לא הייתה העלייה לקברי צדיקים תופעה רווחת.⁵

* תרגמה מאנגלית תמי מיכאלי.

- 1 להיבטים הרבים של אישיותו ויצירתו ראו: טובי, יהדות תימן.
- 2 למגוון התנועות המשיחיות בתימן ולהערצה לשבזי ראו: עראקיי־קלורמן, במיוחד עמ' 32–36, 43–44, 138–144.
- 3 במאמר קודם דנתי בנושא במסגרת הערכת מהימנותם של תצלומים. ראו: מוצ'בסקי־שנפר, תצלומים, עמ' xxvi–xxxv.
- 4 טובי, שבזי; אריאל, עמ' 453–451; גימאני, קבר שבזי; גימאני, קברי צדיקים; אהרוני, יהדות תימן, עמ' 98–99.
- 5 להיבטים ההלכתיים של העלייה לקברי צדיקים, במיוחד בתימן, ראו: גימאני, קברי צדיקים, עמ' 281–300.

בימינו הלך המנהג וקנה אחיזה בחוגים רחבים בארץ. זאת הסיבה ליוזמות שהתעוררו בשנים האחרונות למצוא את קברו של ר' שלום שבזי בתעוז, להעלות את עצמותיו לישראל, לתת מנוחה נכונה לנשמתו באדמת ארץ הקודש, וגם להקים אתר עלייה לרגל.⁶ אך היוזמות העלו חרס, משום שמקום הקבורה לא נמצא, והתברר שהוא אינו קיים עוד.

תצלומי קברו של ר' שלום שבזי

קברו של שבזי היה ידוע עד כה מעדויות בעל־פה ובכתב, אבל למרבה הפלא נראה שהוא לא צולם – לא בידי נוסעים זרים שהגיעו לתימן ולא בידי מקומיים שהתוודעו לטכניקת הצילום: הצלם התימני יחיא חייבי (1911–1977), שצילם יותר מ־300 תצלומים בתימן משנת 1930 עד 1944, שנת עלייתו ארצה,⁷ וקודמו הצלם החידי דוד ערוסי, שפעל בתחילת המאה העשרים, ושרק מעט מתצלומיו שרדו.⁸

זרים שביקרו בתימן בסוף המאה התשע עשרה ובעיקר מראשית המאה העשרים ואילך צילמו הרבה, אך עד כה לא ידוע על תצלום של הקבר עצמו. למשל הנוסע הגרמני־יהודי הרמן בורקהרט (Burchardt), שהתעניין מאוד בתרבויות זרות וביקר בתימן בשנים 1901, 1907 ו־1909, צילם את בית הקברות היהודי בצנעא אך לא את קברו של שבזי. האתנוגרף והגיאוגרף הגרמני קרל רתינס (Rathjens), שביקר בתימן כמה פעמים בשנים 1927–1938, צילם שם אלפי תצלומים. בכמה מהם נראים קברים יהודיים בצורת תל משולש או תילי אבנים, כגון קבר באזור גִימאן המכונה 'קברו של המלך היהודי החמירי אסד כאמל'. תצלום אחד של רתינס זכה לכותרת 'קבר שבזי', אך שום קבר אינו נראה בו אלא רק שני יהודים – המזוהים על פי פאות ראשם וכיסוי הראש שלהם – שאחד מהם קורא (=מתפלל) מתוך ספר; השניים יושבים על הקרקע, נשענים על ערמת אבנים גדולה, שהייתה אולי צידו של קבר שבזי לפני שסויד בלבן או חלק מן החומה שהקיפה אותו, ושנכנתה אף היא מאבנים שהונחו זו על זו.⁹

6 גימאני, קבר שבזי, עמ' 361–364; גימאני, העלאת עצמות; צוריאלי.

7 מוצ'בסקי־שנפר, רגעים; שער.

8 ענזי.

9 תצלומי רתינס שמורים בארכיון התצלומים של מרכז המידע לאומנות ותרבות יהודית על שם איזידור ואן פאלק שבמוזיאון ישראל, ירושלים.

482. Near Tal'ij: tomb of Jewish "Wali"
Shebazi. 23. xii. '37.
(5 m., light facing, F. 5.6, $\frac{1}{2}$ ").

איור 1: יו סקוט, קברו של ר' שלום שבזי, 23 בדצמבר 1937.
אוסף המוזיאון להיסטוריה של הטבע, לונדון, עיזבון יו סקוט

גם שלוש נשים שביקרו בתעזו בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים: הרופאות אווה הק (Hoeck) וקלודי פאיאן (Fayein) והחוקרת אווה גרלאך (Gerlach), הרבו לצלם אך לא את קברו של שבזי. למשל ד"ר הק, שבשנת 1948 החלה לעבוד בתעזו – שהייתה אז בירת תימן – ולטפל בנשות ההרמון של המלך אחמד בן יחיא, תיארה בזיכרונותיה את הסיורים שערכה על גב סוס בסביבות העיר ואת עזיבתה של הקהילה היהודית התימנית לישראל בשנת 1949, אבל לא הזכירה את הקבר.¹⁰

נראה כי מבנה הקבר הצנוע לא משך את תשומת ליבם של הנוסעים האירופים – הם התרשמו יותר מן הארכיטקטורה המשוכללת של המסגדים ומן הקברים דמויי המאוזוליאום של קדושים מוסלמים בסביבות תעזו. חוקר החרקים ואיש מחלקת הטבע במוזיאון הבריטי יו סקוט (Scott) הוא ככל הידוע עד כה הראשון שצילם, בשנת 1937, את קברו של ר' שלום שבזי, ושנתן בידינו סוף סוף הוכחה חזותית לקיומו (איור 1).

כשמנתחים תצלומים חשוב תמיד לדעת את זהותו של הצלם: אם הוא אומן, תצלומיו עשויים להיות יפים ומרשימים אך לא בהכרח לשקף את המציאות במלואה; אם הוא עיתונאי, המניע לצילום הוא לעיתים קרובות הרצון לעורר סנסציה; ומנגד אם הוא חוקר – אתנוגרף, היסטוריון או גיאוגרף – גדלים הסיכויים שתצלומיו משקפים את המציאות באופן אובייקטיבי יותר. תצלום הוא עדות חזותית, ולעיתים הצלם עצמו אינו מודע לערכה. התמוזל מזלנו ובמקרה זה צילם סקוט את קברו הלא מרשים כביכול של שבזי, וכדרכו של חוקר קרא לו בשם, ציין את מועד הצילום, ואף הוסיף כמה פרטים על אודות הקבר. סביר להניח שבעת המעשה הוא לא היה מודע לייחודו של התצלום ופעל לפי תומו, כלומר מתוך נאמנות לערך התיעודי של מעשהו, כמתבקש ממקצועו כחוקר טבע. הוא צילם את הקבר כשעבר לידו בחיפושיו אחר חרקים מעניינים. נוסף על הקבר הוא צילם מקומות קדושים סמוכים ותיעד את כולם בדיוק רב.

סקוט צילם את קברו של שבזי ב-23 בדצמבר 1937, ובכך יצר את התיעוד היחיד של הקבר הקיים עד כה.¹¹ מתחת לתצלום כתוב בכתב ידו: '482. ליד תעזו: קבר של "ילי" [קדוש] יהודי שבזי. 23.12.37'. תיאורו המפורט של הקבר בספרו של סקוט על מסעו לתימן משקף בדיוק נמרץ את מה שנראה בתצלום: 'הקבר עצמו, מבנה מלבני ומסויד לבן שעליו קשת קטנה בצידו האחד, מוקף חומת אבן פראית ובה חדר אבן קטן ונמוך שנפתח אל מתחם הקבר. גומחה צרה

10 הק, עמ' 66-67.

11 תודותיי לארכיאלוג קרל ס' פיליפס, שבזכותו התוודעתי לארכיון התצלומים של המוזיאון לטבע בלונדון ולתצלומי של סקוט השמורים בו.

איור 2: נוף הרובע היהודי של גיבל
צבר, צילום: יחיא צארום, 1938.
אוסף שמעון גרידי, באדיבות עמי
שער

ואנכית קבועה בצד הקבר שמתחת לקשת וסמוך לקרקע'.¹² עוד הזכיר סקוט בתיאורו כתובת עברית שנראית מטושטשת בתצלום, ושאינן דרך לפענחה, 'נשים בוכיות הכורעות מול הקבר וגבר שכורע ברך וקורא'. בתצלום נראית דמות אישה אחת העטופה ברדיד. תיאורו זה של סקוט מעיד על מבט המתעד בשיטתיות סביבה לא מוכרת בלי לבחור מתוכה רק מבנים יוצאי דופן מבחינה אדריכלית. תיאורו המילולי את הקבר הוא התיאור המדויק והמפורט ביותר שבנמצא, והוא עולה לאינן שיעור על תיאוריהם המעורפלים של עולי הרגל שבידינו. דבקתו של סקוט בתיעוד אובייקטיבי באה לידי ביטוי גם בפסקה שלאחר תיאור הקבר, ושבה דיווח בהתרגשות על גילוי הבלתי צפוי של מרבה רגליים גדול, שחור ומבריק.

בספרו של סקוט, המחזיק 114 תצלומים, אין תצלום של קברו של שבזי. השמטתו בידי העורך עולה בקנה אחד עם חוסר עניין של הנוסעים לתימן באתר זה – הם לא חיפשו את הקבר או לא הכירו בחשיבותו כדי לצלמו, או שצילמו אותו ולאחר מעשה חשבו שהוא אינו חשוב דיו כדי לצרפו לספרם. זאת כנראה הסיבה לתיעוד הדל של הקבר, ואולם אין בה כדי להסביר את היעדר התיעוד גם בקרב נוסעים יהודים. צפוי היה שלפחות הם ירצו לתעד קבר של אישיות במדרגה כה נעלה כר' שלום שבזי. זאת ועוד, לא רק שיהודים לא צילמו את הקבר, אלא שהוא גם לא תואר בפירוט במקורותיהם הכתובים. אי אפשר לזקוף את הדבר לשכחה, שכן כשהצגתי את התצלום של סקוט לתימנים שראו את הקבר במו עיניהם, הם זיהו אותו מייד. למשל ישעיה צדוק, שפקד את הקבר בצעירותו, לפני עלייתו ארצה בשנת 1948 וזמן קצר לפני ההתנקשות בחייו של האמאם יחיא, זיהו אותו תכף ומייד, ונזכר בפרטי ביקורו שם כבתמונה חיה.

דווקא יהודים שלא ביקרו באתר, ושניזונו מפי השמועה, כתבו תיאורים מילוליים של הקבר, אך מטבע הדברים ערכם של תיאורים אלה מועט. ואילו בדיווחים של עדי ראיה יהודים שהיו במקום לא תואר כמעט שום פרט של הקבר. כזה הוא למשל תיאור ביקורו של ד"ר יהודה אמיר בשנת 1949; אמיר דיווח בפירוט על הביקור, אך בתיאור הקבר הסתפק במילים 'מבנה אבן מוגבה'. תיאורים לקוניים דומים כתב ר' אברהם אלנראף בשנת 1919 ובשנת 1929, וציין כי 'אין מבנה מעל הקבר', ובדומה לו כתב שלום מדינה בשנת 1920 שהקבר 'פשוט וכלי מבנה'.¹³ אפשר לתלות את ההתייחסויות

12 סקוט, עמ' 92.

13 גימאני, קבר שבזי, עמ' 347-354; גימאני, קברי צדיקים, עמ'

295.

איור 3: 'קברו של אלשבזי (קדוש יהודי זקן)', 1952. The National Archives and Records Administration, UK, From the Colonial Office photographic collection, catalogue reference: Part of CO1069/677-73; Documented in the Diarna Archives online 'geo-museum' of historical Jewish sites of the Middle East and North Africa (<http://archive.diarna.org/site/detail/public/144>)

איור 4: 'המבנה המקיף את קברו של אלשבזי ליד תעזי', 1952. The National Archives and Records Administration, UK, From the Colonial Office photographic collection, catalogue reference: Part of CO1069/677-73; Documented in the Diarna Archives online 'geo-museum' of historical Jewish sites of the Middle East and North Africa (<http://archive.diarna.org/site/detail/public/144>)

האלה בחשיבות המועטה שיוחסה לצורת הקבר לעומת סגולותיו הפלאיות והתרופיטיות ולעומת הפעולות שהיו כרוכות בהגעה אליו ובעצם הביקור בו. דיווח מאיר עיניים נמצא בזיכרונותיו של נסים בנימין גמליאלי, שסיפר בבהירות על העלייה לקברו של שבזי כשהיה בן שמונה (בשנת 1934, כלומר לפני תצלומו של סקוט) בחברת אימו ואנשים אחרים מעירו דמת.¹⁴ תיאורו מפורט מאוד, וניכר בו כושר הסתכלות והבחנה ראוי להערצה. הוא תיאר את הפעולות – המאכזבות בחלקן – שנעשו ליד הקבר ובמעייין של ר' שלום שבזי, וכאשר לקבר עצמו כתב שהוא 'מרשים', 'מסויד לכן' ו'גדול מאוד', אך יש לזכור שהוא היה ילד בזמן ביקורו, ועל כן ייתכן שהקבר נראה לו גדול ומרשים יותר משהיה במציאות. גמליאלי סיפר גם על הכתובת העברית שעל המצבה ואף הזכיר תורם. מיעוט התיאורים של צורת הקבר עולה בקנה אחד עם היעדר התצלומים שלו במקורות יהודיים.

תצלום אחד משנת 1938 (איור 2) שצילם יחיא צארום ורישום אחד הנושא את הכתובת העברית 'נוף הרובע היהודי בעיר תעז' מציגים את ההר המכונה ג'בל צבר, וכתחתית מימין – חלק ממתחם הקבר המגודר בחומה נמוכה ומבנה הכניסה אליו (המוזכרים שניהם בספרו של סקוט). ואולם הקבר עצמו והמעייין, המוזכרים בעברית מתחת לרישום, אינם נראים בתצלום וברישום.¹⁵ כמה מעדי הראייה תיארו את הקבר כתל אבנים שהונחו זו על זו באותו אופן שבו הונחו אבני החומה המקיפה אותו. תיאורים אלה מכוונים בוודאי למצב הקבר אחרי שהתפורר הסיד שכיסה אותו – עקב גשמים כבדים – וגילה את האבנים הגדולות שתחתיו. בדרך כלל נהגו לחדש את הסיד בקביעות.

שני תצלומים משנת 1952 מאשרים שתצלומו של סקוט, שצולם חמש עשרה שנים קודם לכן, אכן מתעד את קברו של ר' שלום שבזי.¹⁶ אחד מהם צולם במבט חזיתי, השונה מן המבט האלכסוני בתצלומו של סקוט, והוא מלווה במילים 'קברו של אלשבזי (קרוש יהודי זקן)' ('The tomb of Al-Shabazi [An old holy Jew]; איור 3). התצלום השני צולם מרחוק ומגבוה, והקבר נראה בו בתוך חומת האבן הנמוכה המקיפה אותו, לרבות מבנה הכניסה אליו.

14 גמליאלי, עמ' 267-278, במיוחד עמ' 269-272.

15 קורח, עמ' 120; גימאני, קבר שבזי, עמ' 347.

16 התצלומים שמורים בארכיונים הלאומיים של בריטניה (The National Archives of the United Kingdom), באוסף התצלומים של המשרד הקולוניאלי, CO1069/677. הם מתועדים באתר של המוזיאון הווירטואלי לחקר יהודי צפון אפריקה והמזרח התיכון 'דיארנא' (<http://archive.diarna.org/site/detail/public/144>)

איור 5: 'מקום קדוש ליהודים ומוסלמים', מקדש מוסלמי המיוחס בטעות לקבר שבזי, המרכז לתיעוד חזותי ע"ש אוסטר, אנו – מוזיאון העם היהודי, מספר תמונה 17124, באדיבות אלון ליאל, ישראל

בטקסט המלווה נכתב 'המבנה המקיף את קברו של אלשבזי ליד תעז' ('The building enclosing the tomb of Al-Shabazi near Taiz'; איור 4). התצלום מסביר את הדימוי הנראה בתצלום של צארום משנת 1938 (וברישום), שבחלקו הימני התחתון נראה רק חדר הכניסה הקבוע בחומת האבן המקיפה. חדר זה זוהה לא פעם בטעות כקבר של שבזי, משום שעדי ראייה סיפרו על התפילה והדלקת הנרות שנערכו בו. בלי התצלום משנת 1952, שמתחם הקבר כולו נראה בו מרחוק, היינו מתקשים להבין את תצלומו של צארום. תצלום הקבר שצילם ישראל ישעיהו בראשית שנות החמישים מטושטש מכדי שאפשר יהיה לזהות את פרטיו.¹⁷

תצלום משנת 1978 שכותרתו 'מקום קדוש ליהודים ולמוסלמים', פורסם כתצלום קברו של שבזי (איור 5).¹⁸ ואולם אין לזהות בו את קבר הרב, ולא רק בשל שלושת התצלומים הנזכרים לעיל של הקבר האמיתי. ב־20 בספטמבר 1977 דיווחה סוכנות הידיעות היהודית (JTA), על בסיס עדות של מקור מוסמך שביקר זמן קצר קודם לכן בתימן, שקברו של ר' שלום שבזי נמחק מעל פני האדמה. הדבר הובא לידיעתו של ישראל ישעיהו, שהיה אז יושב ראש הכנסת. מובן שאין להסיק מכך שהקבר נהרס בשנת 1977, אבל ברור שהדבר לא התרחש לאחר אותה שנה. טעם נוסף לדחות את זיהוי המקום כקברו של שבזי הוא שבתצלום נראה מבנה של קבר מוסלמי טיפוס, מאוזוליאום, הבנוי ממבנה מרובע גבוה ומעליו כיפה (קובה). לא סביר שמבנה מונומנטלי כזה, האופייני לקברי קדושים מוסלמים (ולִי), נבנה בתימן בעבור יהודי, קדוש ככל שהיה. היהודים היו בני חסות מוגנים (ר'מי), ומתוקף מעמד זה זכו לחופש הפולחן, ובלבד שיהיו שקטים ולא יתבלטו, כפי שמלמדים בתי הכנסת הצנועים בתימן.¹⁹ על כן לא יעלה על הדעת שיהודים בנו לעצמם קברים מונומנטליים, ואכן אין בתימן ולו קבר יהודי מונומנטלי אחד.²⁰

17 אוסף מכון לבון; ראו: גימאני, העלאת עצמות, עמ' 106.

18 באדיבות אלון ליאל, ישראל, מוזיאון בית התפוצות, תל אביב, מס' 17124.

19 מוצ'בסקי־שנפר, יהודי תימן, עמ' 153–154; מוצ'בסקי־שנפר, בתי כנסת.

20 העובדה שמבנה הקבר המרשים יוחס בטעות לקברו של שבזי מבטאת אולי צורך פסיכולוגי ליצור מיתוס של עבר מפואר יותר. הדבר דומה לפרסומים עממיים שמופצים בארץ של תצלומי 'באב אלימן', השער הגדול המשמש עד היום את הנכנסים לעיר העתיקה המוסלמית של צנעא מכיוון דרום־מזרח, כאילו הוא 'באב אליהוד', השער הקטן שהוביל את הבאים ממערב לרובע היהודי של העיר.

איור 6: מקדש מוסלמי המיוחס בטעות לקבר שבזי, 2014, צילום: אוקאילה שלהוב.

Diarna Geo-Museum, Documented in the Diarna Archives online 'geo-museum' of historical Jewish sites of the Middle East and North Africa (<http://archive.diarna.org/site/detail/public/144>)

מה שאולי הוסיף ותרם לזיהוי השגוי של המבנה עם קברו של ר' שלום שבזי הם תבליטי הגבס המכויר (סטוקו) על הקיר החיצוני – האחד בצורת כוכב בעל שישה קודקודים, המוכר לרוב כסמל יהודי, במיוחד במאה העשרים (מגן דוד), והאחר בצורת כוכב בעל חמישה קודקודים, ושניהם מוקפים בקשת בצורת מחראב. ואולם שני הסמלים, שמיוחסת להם סגולת הגנה מפני כוחות רוע, והמסגרת המקיפה אותם נושאים משמעות באומנות האסלאם ומופיעים תדיר על קברים מוסלמיים ועל מסגדים.

אותו מבנה צולם שוב בשנת 2014 על ידי אוקאילה שלהוב (Shalhoob) מהמוזיאון הווירטואלי לחקר יהודי צפון אפריקה והמזרח התיכון 'דיארנא' (Diarna Geo-Museum; איור 6),²¹ אלא שבמקום שני הסמלים נראה בתצלום זה חור המלמד על הרס מכוון. כשביקרתי בתעזו במסעי לתימן בשנת 1999 היה אפשר לראות את הסמלים, אם כי הם כבר הושחתו במקצת. התופעה מוכרת בתימן: לאחר הקמת מדינת ישראל, בשנת 1948, זוהתה צורת הכוכב (מגן דוד) עם הציונות, וסמלי כוכב רבים הושחתו מטעמים פוליטיים.

רקע היסטורי־דתי

כאמור מעמדם של יהודי תימן כבני חסות לא התיר להם להתבלט, ובניית קבר גדול ומפואר גם אינה מתיישבת עם מנהגם להסתפק בקברים צנועים. מגמה זו עשויה להסביר את חוסר העניין בצורת הקבר ואת היעדר התייעוד שלו: יהודי תימן לא נהגו להציב מצבות מפוארות על קבריהם, ולעיתים קרובות אף לא ציינו עליהם את שם הנקבר; ציון מקום הקבר נעשה באמצעות משטח לבנים מלבני או גלעד אבנים קטן. יוצא דופן הוא בית הקברות היהודי בעדן, עיר נמל שהייתה פתוחה להשפעתן של תרבויות זרות: על הקברים שבבית הקברות הזה יש כתובות, מן המאה השתים עשרה ועד אמצע המאה העשרים, אך כמו בבתי קברות יהודיים אחרים בתימן לא מצאתי בביקורי במקום בשנת 1999 ולו מבנה קבר מפואר אחד.²²

שני תצלומים שצילם בורקהרט בשנת 1907 בבית הקברות היהודי בצנעא מדגימים את אופיים הצנוע של הקברים היהודיים. בשניהם נראית קבוצה של נשים יהודיות, ילדות וכמה ילדים קטנים עומדים יחדיו. באחד מהם מסתכלות הדמויות מטה על קבר עשוי אבנים מגובכות, הנראה בחלקו הימני התחתון של

21 טפר.

22 לכתובות על מצבות בעדן ראו: קליין־פרנק.

איור 7: הרמן בורקהרט, בית הקברות היהודי צנעא, 1907 לערך. אוסף גלויות יודאיקה
על שם יוסף ומרגיט הופמן, האוניברסיטה העברית בירושלים, hof10-0400

התצלום,²³ ובתצלום השני נראית קבוצה דומה של נשים וילדים עומדת ליד שני קברים עשויים אבנים מלבניות (איור 7).²⁴

קננים יהודים מצנעא סיפרו שהביקור בבית הקברות והעלייה לקברות צדיקים לא היו מנהג מומלץ. לדבריהם בעיקר נשים, שהן 'רגשניות מטבען', הן שפקדו את בתי הקברות – כלומר מבחינה הלכתית היה המנהג חסר משמעות. מקובל היה לעלות לקבר לאחר השבעה על בן משפחה קרוב ומדי שנה בט' באב, ובהזדמנות זו סיירו את הקבר מחדש.²⁵ את היעדר המנהג לפקוד לעיתים קרובות את הקבר ייחסו הזקנים לרמב"ם, שעל בסיס האמור בתלמוד הירושלמי²⁶ התנגד לעלייה לקברים, גם לקברי צדיקים, בטענה שאנו אמורים לזכור אותם בזכות תלמודם ולא בזכות קבריהם.

לא רק רבני הקהילה הסתייגו ממנהג העלייה לקבר – הרשויות המוסלמיות השוו אותו לעבודת אלילים. ולמרות זה נמשכה בקרב המוסלמים הנטייה העממית לבנות היכלות קבורה, במיוחד ברמות הדרומיות בתימן.²⁷ לענייני כאן די לציין שלאורך ההיסטוריה הילכו בקרב המוסלמים רעיונות שונים בנושא בניית קברים והעלייה אליהם.²⁸

לפי סיפור שסיפר ר' חיים סינוואני מסינוואן שלייד תעז, ב־15 בפברואר 1930 ציווה נסיך הכתר אחמד, שהתנגד לפולחן מופרז של קברות צדיקים, להרוס את קברו של שבזי. אך בשנת 1935, בעקבות החלטתו משבץ, הורה אותו נסיך, כך סיפר סינוואני, לבנות מחדש את הקבר ולעשותו 'מבנה מפואר אף יותר'.²⁹ קשירת השבץ להריסת הקבר ולבנייתו מחדש מרמזת אולי לכוחות הריפוי הגדולים שייחסו יהודים ומוסלמים כאחד לשבזי. ואולם עד עתה לא קיבל סיפור זה אישור ממקורות אחרים, ובתצלומי של סקוט משנת 1937 לא נראה 'המבנה המפואר' הנזכר.

ברוח ההסתייגות מפולחן מופרז של קברי צדיקים הרס נסיך הכתר אחמד גם את חדר הקבורה של הקדוש המוסלמי בן המאה השלוש עשרה אחמד אבן אלואן, שהיה ולי צופי ומשורר – אך לא את המסגד שסביבו. קברו של אבן אלואן בפרוס שבאזור תעז משך אליו עולי רגל רבים, וכך גם המעיין הסמוך

23 ברואר, לוח VI, עמ' 3.

24 סעדון, עמ' 142.

25 ברואר, עמ' 225, 228-229, 347, 355; גימאני, קבר שבזי, עמ' 345-347; צדוקי, עמ' 219.

26 ירושלמי, שקלים ב, ז (מז ע"א; טור 610).

27 אהרוני, בקשה, עמ' 10; לפולחן קדושים מוסלמים באזור תעז ראו: ז'רז'י וסנט אילר, עמ' 96; סירייט, עמ' 104.

28 סרג'נט וליוקוק, עמ' 152b, 227, 323b, 336-369.

29 גימאני, קבר שבזי, עמ' 352-353.

איור 8: יחיא כסאר (קיסר) יושב ליד מצבתו של הנדבן יוסף כלף, צילום: יחיא חייבי. ארכיון התצלומים שבמרכז מידע לאומנות ותרבות יהודית על שם אן ואיזידור פאלק, מוזיאון ישראל, ירושלים

אליו, שיוחסו לו סגולות מרפא ממש כמו אלו שיוחסו למעיין שלייד קברו של שבזי.³⁰

קברו של האמאם היידי יחיא חמידאדין, שנרצח בשנת 1948, קבר השוכן בבית הקברות של מסגד אלרחמן בצנעא, הוא דוגמה לקבר צנוע ביותר.³¹ דוגמה נוספת לקבר מוסלמי צנוע, הדומה במידה מסוימת לקברו של שבזי, נראית בתצלום שצילם בורקהרט בבית הקברות המוסלמי ההרוס למדי של צנעא. הקבר המצולם בו מלבני, מסויד לבן, וקשת קטנה חרותה בציידו האחד, אך שלא כמו קברו של שבזי, גם בציידו השני קבועה קשת, כמקובל בקברי מוסלמים.³²

כמה מצבות מהודרות מעט יותר בבית הקברות היהודי של צנעא הן של אישים חשובים מקרב הקהילה שנקברו במחצית הראשונה של המאה העשרים, כגון ר' יחיא קאפח, שנפטר בשנת 1931.³³ הוא עמד בראש התנועה הרציונליסטית 'דור דעה', שהתנגדה לתפיסת העולם הקבלית ולעלייה לקברי צדיקים. קברו של הנדבן יוסף כלף, שנפטר בשנת 1938, בבית הקברות היהודי בצנעא, שצולם במצלמתו של יחיא חייבי, הוא דוגמה לקבר שמצבתו גדולה באופן חריג וכתובת עברית ארוכה המהללת את מעשי החסד של הנפטר חקוקה עליה (איור 8).³⁴ ואולם אין בנמצא אף לא קבר יהודי אחד שצורתו כמכנה מורם ובראשו כיפה כסגנון קבריהם של מוסלמים חשובים, כגון קברו של התורכי חוסין פאשא, מן המאה השש עשרה, בתעז.³⁵

חוץ מקברו של ר' שלום שבזי ידוע לנו על עוד שני קברים של יהודים בתימן שעלו אליהם לרגל. אחד הוא קברו של ר' פנחס, בן המאה השבע עשרה, במחוז צנעא, שבסמוך אליו מפכה מעיין מרפא כמו זה שלייד קברו של שבזי. רתיינס אומנם צילם את הקבר הזה,³⁶ אך בתצלום נראית רק כיפת אבנים

30 השוו: דרש, עמ' 68. לפי מידע אישי שמסר לי יוסף חמדאדין, נכדו של המלך אחמד, 'פורק' הקבר בשנת 1944, בעקבות הפיכתו לאתר שהפולחן בו היה מופרז, לרבות הקרבת קורבנות. לדבריו סילק המלך את עצמותיו של אבן אלואן בלי להחריב את הקבר והביא אותן לקבורה מחודשת בתעז.
31 תצלום הקבר הוצג על ידי נינו של האמאם יחיא, יוסף חמדאדין, ב'כנס התימני' (The Yemenite Conference) בנושא 'ערכי תרבות משותפים ליהודים ולמוסלמים בתימן' (Shared Cultural Values of Jews and Muslims in Yemen), שנערך בניו יורק בשנת 2018.

32 מיטווח, לוח VI, למטה.

33 על פי מידע אישי מפי נכדו ר' יוסף קאפח ז"ל.

34 מוצ'בסקי־שנפר, רגעים, עמ' 66-68.

35 סקוט, תצלום 43.

36 בראואר, לוח VIII, 1.

איור 9: הכניסה למעיין הרב שלום שבזי, תעז, 1999, צילום: אסתר מוצ'יבסקי-שנפר, מוזיאון ישראל

קטנה המוגבהת מעל פני הקרקע. הקבר השני הוא קברה של שמעה, בתו של שבזי, בנג'ד אלבעאדן שליד עוֹרֵיִן שבררום תימן.³⁷ אין תצלום שלו, אך אריך בראואר תיאר אותו על פי השמועה 'קבר־סלע', ושמואל יבנאלי תיאר אותו בשנת 1910/11 במילים 'מבנה אבן בתוך אוהל'.³⁸

ביקור במעיין מורי שבזי, פברואר 1999

כפי שהתברר לי במסעי לתימן בפברואר 1999, בעת שביקרתי בתעז ובאזור ג'בל צבר ההררי הסמוך אליה, חוץ ממעיין שלום שבזי אין במקום זכר לקברו של הרב. מדריך מקומי בשם קאסם נאג'י חסן, שהדריך אותי באתרים שונים בעיר, הוביל אותי ב־17 בפברואר גם למעיין, הנטוש למדי, שהייתי המבקרת היחידה בו. כששאלתי על הקבר עצמו, הוא השיב ששבע שנים קודם לכן נבנה במקום בית ספר, וכי הקבר נהרס כבר בשנות השישים. הוא סיפר שבילדותו התגורר ליד הרובע היהודי ושיחק עם ילדים יהודים. מעיין שבזי, הוא הוסיף, היה ועודנו חג'אב (מקום בעל איכויות פלאיות) לריפוי מחלות ונודע במיוחד בסגולתו לרפא תינוקות שגופם נשטף במימיו. לדבריו עד ימינו פוקדות אותו נשים – מוסלמיות, אך בעבר גם יהודיות – המבקשות להרות, ואישה מבוגרת, שאבותיה היו אולי יהודים, שומרת על המקום.

דרך הגישה אל המעיין, שעזים רועות בסביבתו, הייתה צרה, וכדי להגיע אליו היה צריך לעבור דלת עץ קטנה. המים הרדודים שראיתי בכניסה למערה, כ־20 ס"מ עומקם, היו בוציים (איור 9).³⁹ המעיין עצמו, סיפר המדריך, נובע במרחק 5 מ' בעומק המערה. כשהתכופתי כדי להציץ לתוכה, החליקה כף רגלי לתוך המים ונרטבה כולה. אחרי שהוזהרתי במהלך המסע בכל לשון של אזהרה שלא להיכנס למקורות מים חיים (שאינם מלוחים) שמא אדבק בכילהרציה, חששתי מאוד להיות הראשונה שנפגעה ממעיין שבזי, אך למרבה המזל יצאתי ממנו בלא פגע.

בכתובת העברית שמתחת לרישום הנזכר של הקבר (איור 2) מצוין כי המרחק בין הקבר למעיין הוא 8 רגעים', כלומר כשתים עשרה דקות לפי ההגדרה הימית ביניימית של רגע, שהוא כדקה וחצי. ואכן זה היה המרחק מהמעין ועד חצר בית הספר שלדבריו המדריך נבנה מעל הקבר.

37 שם, עמ' 384; גימאני, קברי צדיקים, עמ' 284-288.

38 גימאני, קברי צדיקים, עמ' 285.

39 מוצ'בסקי־שנפר, יהודי תימן, עמ' 22; מוצ'בסקי־שנפר,

תצלומים, עמ' xxvi.

שושנה גבעון, 'משאקר 23' (mashaker 23) תהריט,
תבליט, 2009, 15x15, באדיבות האומנית

ממקומי במעייני יכולתי לראות בראש ההר מבנה מרובע עם כיפה שבכל אחת מארבע פאותיו קבועה קשת – מבנה קבר אופייני של קדושים מוסלמים. הדמיון בינו ובין המבנה שנראה בתצלום משנת 1978, ושזוהה בטעות כקברו של שבזי, היה רב, וכששאלתי את המדריך עליו, הוא ידע על הזיהוי המוטעה ואישר שהמבנה על ההר כמובן אינו קברו של שבזי.

המבנה מזכיר את הסיפור המסופר בספרו של בראואר משנת 1934,⁴⁰ שלפיו שישים שנה קודם לכן, כלומר בשנות השבעים של המאה התשע עשרה, הקים המושל התורכי של תעז מבנה קבורה לכבודו של שבזי, אחרי שבתו החולה פקדה את הקבר והחלימה. לפי הסיפור קרס המבנה פעם אחר פעם, עד שהמושל עצמו השתטח על הקבר ואמר שהוא בונה אותו לכבוד אלוהים ולא לכבוד שבזי, ומאז הוא עומד על תילו. ייתכן שזה המבנה המונומנטלי שנראה מרחוק, ושצולם בשנת 1978 בהנחה השגויה שהוא קברו של שבזי. הצירוף של מגן דוד ושל צורת כוכב בעל חמישה קודקודים, שהוא סמל מוסלמי יותר, על מבנה זה מתיישב גם הוא עם הסיפור על החלמתה הפלאית של בת המושל התורכי לאחר שפקדה את קברו של ולי יהודי.

סיכום

תצלומי קברו של מורי שלום שבזי ליד תעז שבדרום תימן המוצגים כאן, תצלומים שצולמו בשנת 1937 ובשנת 1952, משקפים מציאות חזותית שלא הייתה ידועה עד כה. תוכנם מלמד על צניעותם של קברי היהודים בתימן, גם קבר של אדם נערץ כמו ר' שלום שבזי. הם שופכים אור על ההיבטים ההיסטוריים והחומריים של בניית קברי יהודים בתימן. ליהודים לא הותר לבנות מאוזוליאום מעל קברו של 'קדוש', שהיווה אבן שואבת גם למוסלמים. זאת ועוד, אמונתם הדתית של יהודי תימן לא תמכה בפולחן הקברים, ולכן גם לא עודדה את בנייתם של מבנים מרשימים מעליהם. מכאן אני מסיקה שצורת קברו של ר' שלום שבזי לא עמדה מעולם בראש מעייניהם של יהודי תימן. תצלומי הקבר שצילמו נוסעים אנגלים נוצרים הם הוכחה היסטורית מרגשת לקיומו של מקום שתואר רבות אך רק מי שביקרו בו זכו לראותו. מיעוט עדי הראייה האלה מגביר את נטייתנו לפרשנות מוטעית של תצלומים. המידע שהוצל מפיהם ברגע האחרון מאשר שהקבר הנראה בתצלומי הנוסעים האנגלים הוא אכן קברו של מורי שלום שבזי.

קיצורים ביבליוגרפיים

- Reuben Ahroni, 'A Petition (Baqqāša) Addressed to Rabbi Shalom Shabazi: A Yemenite Jewish Saint', *Hebrew Annual Review* 9 (1985), pp. 5–30 אהרוני, בקשה
- , *Yemenite Jewry: Origins, Culture, and Literature*, Bloomington, IN 1986 אהרוני, יהדות תימן
- Ari Ariel, 'Ta'izz', *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, IV, Leiden & Boston, MA 2010, pp. 451–453 אריאל
- Erich Brauer, *Ethnologie der jemenitischen Juden*, Heidelberg 1934 בראואר
- אהרון גימאני, 'העלאת עצמותיו של רבי שלום שבזי לקבורה בארץ ישראל', תהודה: כתב־עת למורשת יהודי תימן 35 (תשע"ט), עמ' 135–156 גימאני, העלאת עצמות
- Aharon Gaimani, 'The Grave of Rabbi Shalom Shabazi in Yemen' *Judica: Beitrage zum Verstehen des Judentums* 70, 4 (2014), pp. 345–364 גימאני, קבר שבזי
- , 'Visiting Graves of Zaddiqim in Yemen', *Review of Rabbinic Judaism* 18 (2015), pp. 281–300 גימאני, קברי צדיקים
- נסים בנימין גמליאלי, תחת כנפיה של אמה: רומן אוטוביוגרפי מחייו של ילד יהודי בתימן, תל אביב תשס"ב גמליאלי
- Paul Dresch, *A History of Modern Yemen*, Cambridge 2000 דרש
- Eva Hoeck, *Als Ärztin unter Beduinen*, Einsiedeln 1958 הק
- Simon Jargy & Alain Saint Hilaire, *Jemen und sein Bergvolk am Roten Meer*, Lausanne 1980 ז'רז'י וסנט אילר
- יוסף יובל טובי, יהדות תימן, ב: רבי שלום שבזי: חייו ויצירותיו, נתניה תש"ף טובי, יהדות תימן
- Yosef Tobi, 'Shabazi, Shalom', *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, IV, Leiden & Boston 2010, pp. 329–331 טובי, שבזי
- Aryeh Tepper, 'Yemen Blues on the Q Train', *The Sephardi Report* 5, 1 (2015), pp. 20, 22 ספר
- תלמוד ירושלמי: יוצא לאור על פי כתב יד סקליגר 3 (Or. 4720) שבספריית האוניברסיטה של לידן עם השלמות ותיקונים, ירושלים תשס"א ירושלמי
- Ester Muchawsky-Schnapper, 'Synagogues in Yemen and their Objects', P.I. Pogorelsky & M.I. Vasilenko (eds.), *Arabian Routes in the Asian Context*, St. Petersburg 2016, pp. 295–336 מוצ'בסקי־שנפר, בתי כנסת
- אסתר מוצ'בסקי־שנפר, יהודי תימן: אלפיים שנות תרבות ומסורת (קטלוג תערוכה), ירושלים תש"ס מוצ'בסקי־שנפר, יהודי תימן
- , רגעים בצנעא: תצלומי יחיא חייבי, 1930–1944 (קטלוג תערוכה), ירושלים תשע"ד מוצ'בסקי־שנפר, רגעים
- , 'Do Photographs Tell the Truth? A Look at Photographs Depicting Yemenite Jews', *Tema* 16 (2020), pp. vii–xxxv מוצ'בסקי־שנפר, תצלומים

Eugen Mittwoch (ed.), <i>Aus dem Jemen: Hermann Burchardts letzte Reise durch Südarabien</i> , Leipzig 1926	מיטוון
Sarah Seairight, <i>Yemen: Land and People</i> , London 2002	סירייט
חיים סעדון (עורך), תימן (קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים), ירושלים תשס"ב	סעדון
Hugh Scott, <i>In the High Yemen</i> , London 1942	סקוט
Robert Bertram Serjeant & Ronald Lewcock (eds.), <i>Ṣan'ā': An Arabian Islamic City</i> , London 1983	סרג'נט וליקוק
מנשה ענזי, 'דוד ערוסי, צלם ומכשף בצנעא, בירושלים ובקהיר: צילום המזרח בידי צלם מקומי', פעמים 150-152 (תשע"ז), עמ' 53-83	ענזי
בת-ציון עראקי-קלורמן, משיחיות ומשיחים: יהודי תימן במאה הי"ט, תל אביב 1995	עראקי-קלורמן
משה צדוק, יהודי תימן: תולדותיהם ואורחות חייהם, תל אביב תשכ"ז	צדוק
יוסף צוריאלי, עזרא צוריאלי ורעיון העלאת עצמות שבזי לקבורה בארץ-ישראל, ירושלים תשע"ט	צוריאלי
עמרם קורה, סערת תימן, בעריכת שמעון גריידי, ירושלים תשי"ד	קורה
Aviva Klein-Franke, 'Tombstones Bearing Hebrew Inscriptions in Aden', <i>Arabian Archaeology and Epigraphy</i> 16, 2 (2005), pp. 161-182	קליין-פרנקה
יוסף שער (עורך), צנעא וסביבותיה בצילומי יחיאל חייבי, בני ברק תשמ"ה	שער